

ՎԱՀՐԱՄ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆՈՒ 1026 Ի. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԲԵՐԳՈՒՄ
ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊՏՂԻՆ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ո. Ա. ԱՎԱԳՅԱՆ

Բագրատունյաց Հայաստանի պետական, հասարակական, մշակութային ականավոր գործիչ, աննկուն զորահրամանատար Վահրամ Պահլավունին XI դարի սկզբներին գրեթե միաժամանակ կառուցեց Անբերդի ու Մարմաշենի տաճարները՝ հայ դասական ճարտարվեստի այդ ակնառու կոթողները, սկիզբ դնելով հոգևոր և մշակութային այս կենտրոնների հետագա արգասավոր գործունեությանը։ Մարմաշենի հուշարձանախմբի շինության, նորոգումների իրողությունները, վանական կենտրոնի պատմական կյանքը բավականաչափ լուսաբանված են բանասիրության մեջ՝ մեծ մասամբ հիմնված շինվածքների որմերին փորագրված ընդարձակ արձանագրությունների տվյալների վրա։ Նույնը չի կարելի ասել Անբերդի տաճարի, հոգևոր-մշակութային հաստատության մասին։ Մասնագիտական գրականության մեջ սովորաբար գեղարվեստա-ճարտարապետական վերլուծության են ենթարկվում հուշարձանի կառուցողական ձևերը, որոշվում են այլ զուգահեռների հետ ունեցած նրա առնչությունները, փորձեր են կատարվում գտնելու նրա դիրքը հայ ճարտարապետության պատմության մեջ։ Նույնիսկ Անբերդի եկեղեցու և եպիսկոպոսական աթոռի հիմնադրման նպատակներն ու հանգամանքները, պահպանված վիճագրական հուշարձանները բավարար լուսաբանություն չեն ստացել, թեև ամրոցի պարսպապատերը, միջնաբերդի պալատական շինվածքներն ու այստեղ պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական նյութերը այս կամ այն չափով նկարագրված ու արժեքաւորված են։

Սույն հոդվածի նպատակը Վահրամ Պահլավունու ընդարձակ արձանագրության վերծանությունն ու մեկնաբանությունն է, որ մեր կարծիքով կնպաստի ոչ միայն վերևում առաջադրված հարցերի, այլ նաև միջին դարերում եպիսկոպոսական աթոռներին տրվող հարկերի ու հասույթների պարզաբանմանը։

Շատ կողմերով ուշագրավ այս վավերագիրը փորագրվել է հուշարձանի կառուցումն ավարտելուց հետո՝ ՆՀԽ—1026 թ., տաճարի հյուսիսային մուտքի կիսաբոլոր ճակատակալի ներսի մակերեսին և, շնայած անեղծ պահպանությանը, ցայտմ հույնական ու սլավոնիչ վերծանության չի ենթարկվել։ Բնագրի ընդօրինակության ու վերծանության դժվարությունները կապված են առաջին հերթին նրա խիստ անսովոր, իշխանական հրամանագրի բովանդակությանն ու հեղինակի բարձր դիրքին ոչ մի չափով չհամապատասխանող տառաձևերով, որոնք, հակառակ սպասածի, ոչ թե այդ դարերին հատուկ երկաթագիր են, այլ անվարժ, անարվեստ, ոչ բավարար խորությամբ փորագրված շղագրի և ուշ շրջանի երկաթագրի խառնուրդ։ Մյուս կողմից բարի վրա տառաշարքերի հապավման պատվի գծիկը կիրառված է երկիցս, միայն յաստուծոյ բառի գրության մեջ, մինչդեռ այլ բառեր ևս առանց որևէ հապավման համառոտագրված

են, ուր զգալի չափով զժվարացնում է դրանց վերականգնումը: Կետեր և կրրկնակետեր փորագրված են ոչ սովորական կիրառումով՝ թվանիշ գրերն առանձնացնելու համար, այլ երբեմն նաև իբրև բառերի տրոհման կամ հասկացման նշաններ, նոր խոշորագույն հարուցելով բառանջատման ճանապարհին: Մի քանի տառաձևեր զգալիապես անսովոր, նույնիսկ ժամանակի շղագրին ոչ հատուկ փորագրում ունեն (ալ, ա, յ, ց, ի, և), ուստի նրանց ընթերցումն ու անձանո՞թ տառակապակցությունները երկբայելի են: Եվ, վերջապես, բնագրում վկայված են մի շարք անձանոթ տերմիններ, բառեր, քերականական ձևեր, որոնց ընթերցումն ու վերականգնումն այնքան էլ դյուրին չեն և տարակարծությունների տեղիք են տալիս:

Վահրամ Պաճառվունու այս արձանագրությունը առաջին անգամ ընդօրինակվել, վերծանվել է 1922 թ. Անբերդի հուշարձանախումբը հետազոտող հնագիտական արշավախմբի անդամներ Գ. Հովսեփյանի և Ե. Տեր-Մինասյանի համատեղ ջանքերով: Գ. Հովսեփյանի վերծանությունն առանց մեկնաբանության հրատարակվել է 1936 թ. Երուսաղեմում, իսկ Տեր-Մինասյանինը՝ 1961 թ. «էջմիածին» հանդեսում¹: Հարկ է նշել, որ երկու դեպքում էլ արձանագրության վերծանությունն այնքան էլ նույնական չէ իրականի հետ, ունի մի քանի անորոշ ու մոթ կետեր, որի պատճառով նրա բովանդակությունն այս հրապարակումներում ըստ էության չի բացահայտված, ասենք, անվանի հայագետներն այդպիսի նստատակ չեն էլ հետապնդել: 1930-ական թվականներին ակադ. Հ. Օրբելու գլխավորած Անբերդի հնագիտական երկրորդ արշավախմբի մասնակից, հայ վիճագրության հմուտ մասնագետ Ս. Բարխուդարյանը, իր ձեռքի տակ շունենալով Հովսեփյանի ու Տեր-Մինասյանի ընդօրինակությունները, նորից է վերծանել խնդրո առարկա արձանագրությունը, որը, սակայն, հրատարակվել է շատ ավելի ուշ՝ 1973 թ., այն էլ Ն. Տոկարսկու՝ Անբերդի հարտարակությունն ուսումնասիրությունը նվիրված գրքում: Այստեղ Բարխուդարյանի վերծանությունը մեջ է բերված զգալի աղավաղումներով²: Վերջերս Անբերդի 1026 թ. արձանագրության բնագիրը մասամբ, դարձյալ Ս. Բարխուդարյանի ընդօրինակության հիմամբ, հրատարակված է նաև մեր-երջա արշավախմբի ղեկավար Ս. Հարությունյանի «Անբերդ» մենագրության մեջ, այստեղից էլ հնագետ Գր. Կարախանյանի հոգվածում³:

Մենք չենք տալիս բնագրի նախորդ հրապարակումներում տեղ գտած բոլոր այլընթերցումներն ու անիրական վերծանումները, քանի որ դրանք պառզորոշ ի հայտ կգան հընթացս, մեր ընդօրինակությունն ու մեկնաբանությունը ներկայացնելիս, սակայն անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Պաճառվունու կարևոր հրամանագիրն այս կամ այն նույնականությամբ վերծանող կամ արժարժող մասնագետները նրա բովանդակությանը, նրանում ամրագրված տերմինների վերականգնմանն ու մեկնությանը ոչ մի չափով չեն անդրադարձել,

¹ «Սիոն», 1936, № 12, էջ 372—375: «էջմիածին», 1961, № 5, էջ 45—56:

² Н. Токаревский. По страницам истории армянской архитектуры. Ереван, 1973, էջ 43:

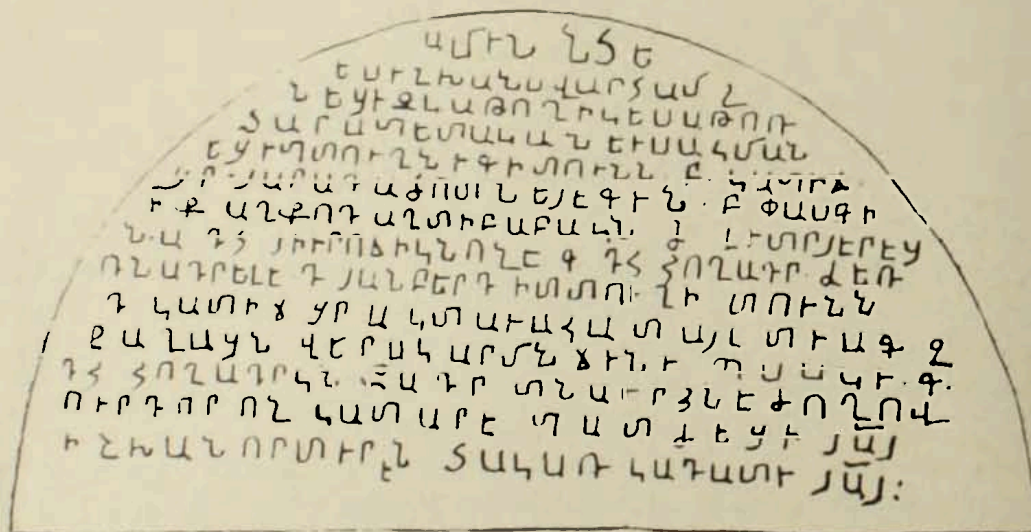
³ Ս. Հարությունյան, Անբերդ, 1977, Երևան, էջ 55: Գ. Հ. Կարախանյան, Իսկզի միջնադարյան ձիթհանը և նրա շինարարական արձանագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, № 4, էջ 252:

որի հետևանքով էլ բնագիրն իբրև պատմագիտական արժեքավոր վավերագիր, ցայժմ ըստ էության անհայտ է մնացել գիտական լայն շրջաններին և չի օգտագործվել հայագիտական հետազոտություններում:

Ստորև ներկայացնում ենք քննության ենթակա արձանագրության ընդօրինակությունն ու վերծանությունը՝ հիմնված աեղում և բնագրի պատճենումից մեր կատարած հետազոտության վրա (նկ. 1, 1ա):

նկ. 1

նկ. 1ա

Ընդօրինակություն

1. ԱՄԻՆ ՆՃԵ
2. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
3. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
4. ՏԱՐԱՄԵՍԱԿԱՆ ԵՍԱԿԱՄԱՆ
5. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
6. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
7. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
8. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
9. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
10. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
11. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
12. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
13. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
14. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
15. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
16. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
17. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
18. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
19. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
20. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
21. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
22. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
23. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
24. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
25. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
26. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
27. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
28. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
29. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
30. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
31. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
32. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
33. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
34. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
35. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
36. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
37. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
38. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
39. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
40. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
41. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
42. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
43. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
44. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
45. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
46. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
47. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
48. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
49. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
50. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
51. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
52. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
53. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
54. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
55. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
56. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
57. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
58. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
59. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
60. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
61. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
62. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
63. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
64. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
65. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
66. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
67. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
68. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
69. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
70. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
71. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
72. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
73. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
74. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
75. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
76. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
77. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
78. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
79. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
80. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
81. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
82. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
83. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
84. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
85. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
86. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
87. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
88. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
89. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
90. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
91. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
92. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
93. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
94. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
95. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
96. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
97. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
98. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
99. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ
100. ԵՍԻՀԱՆՍՎԱՐՏԱՄ Հ

6. ՅՐ. ՅԱՐԱԳԱՍՏՈՏՆԵ ՅԷԳԻՆ .Բ. ՓԱՍԴԻ
7. Ի ՔԱՂՔՈՂԱՇՏԻ ԲԱԲԱԿՆ .Ժ. ԼԻՏՐ ՅԷՐԷՅ
8. Ն .Ա. ԴԶ. ՅԻԻՐՈ ՆԻ Ի ԿՆՈԶԷ .Գ. ԴԶ. ՀՈՂԱԴՐ. ՁԵՌ
9. ՌԵԱԴՐԵԼԷ .Դ. ՅԱՆԲԵՐԴԻ ՊՏՈՒՂ Ի ՏՈՒՆՆ
10. .Դ. ԿԱՊԻՃ .ՅՐ. Ա. ԿՏԱԻԱՀԱՏ ԱՅԼ ՏԻԱՔ Զ
11. ԶԱՂԱՅՆ ՎԵՐԱ ԿԱՐՄԵՃԻՆ Ի ՊՍԱԿԻ .Գ.
12. ԴԶ. ՀՈՂԱԴՐ ԿՆՔԱԴՐ ՏՆԱԻՐԸՆԷ ԺՈՂՈՎ
13. ՈՒՐԴ ՈՐ ՈԶ ԿԱՏԱՐԷ ՊԱՏԺԵՑԻ ՅԱՅ
14. ԻՇԽԱՆ ՈՐ ՏԻՐԷՆ ՀԱԿԱՌ ԿԱ ԴԱՏԻ ՅԱՅ:

Վերձանություն

Ամին ՆԷ (1026), ես՝ իշխանս Վահրամ շ[ի]յնեցի ղկաթողիկես աթոռ հարապետական և սահմանեցի պտուղ նիգի՝ տունն .Բ. կապիճ ց[ո]-ր[եան], յԱրագածոտնե յէդին .Բ. փասգի, Ի Քաղքողաշտի բաբակն .Ժ. լիտր: Յէրէցն .Ա. ղ[ա]հ[եկան] յիւրո և Ի Կէռչէ, .Գ. ղ[ա]-հ[եկան] հողադր[ամ]: Ձեռնադրելէ .Դ.: ՅԱնբերդի պտուղ Ի տունն .Դ. կապիճ ց[ո]ր[եան], .Ա. կտաւահատ: Այլ տաք զջաղացն վերա կարմնճին: Ի պսակի .Գ. ղ[ա]հ[եկան], հողադր[ամ], կնքադր[ամ], տնւարհնէթ]: Ժողովուրդ, որ ոչ կատարէ, պատժե[ս]ցի յաստուծոյ: Իշխան, որ տիրէն, հակառ կա, դատի յաստուծոյ:

Ինչպես ականերև է պահպանված տառաշարքերի սույն լիակատար վեր-ծանությունից, բնագրի հիմնական բովանդակությունն Անբերդի նորահաս-տատ հայրապետական (իմա՝ եպիսկոպոսական) աթոռի օգտին վիճակաների ծխերից հավաքվելիք հիմնական հարկի՝ պտղի (պտուղ) ու այլ հասույթների որոշումն է, որ օրինականացնում է տաճարը կառուցող և աթոռը հիմնադրող իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավունին:

Բացի դրանից, բնագրի նախաբանում հաղորդվում է աթոռանիստ կաթո-ղիկե եկեղեցին կառուցելու, այնտեղ եպիսկոպոսական նոր աթոռ հաստատե-լու (եւ՝ իշխանս Վահրամ շիյնեցի ղկաթողիկես աթոռ հարապետական), ինչ-պես նաև աթոռին Արխաշան գետակի վրա կառուցված կամուրջից վերև գրա-նվող ջրաղացը հատկացնելու մասին (այլ տալ զջաղացն վերա կարմնճին), որով և արձանագրությունը դառնում է եռաբնույթ՝ շինարարական, սահմանա-դրական, նվիրատվական:

Նախորդ վերծանողները բնագրի նվիրատվական նախադասությունը կա՛մ բոլորովին անտեսել են, կա՛մ հրատարակել աղավաղված, ըստ որում կար-դացվել են միայն՝ զջաղացն վերա կարմնճին բառերը, իսկ դրանց նախորդող, 10-րդ տողավերջին փորագրված ստորոգյալը՝ այլ տալ, չի վերականգնվել, որի հետևանքով նվիրագրի ամբողջ կապակցությունը, որն ըստ էության ընդ-միջարկվել է աթոռի հասույթների թվարկման մեջ, մնացել է շարակցությունից դուրս և անհասկանալի:

Արձանագրության օրենսդրական հատվածում աթոռին տրվելիք պտղին կամ պտուղը արտահայտված է տվյալ գավառում արտադրվող հողագործու-թյան հիմնական բնամթերքով (նիգում՝ ցորեն, Արագածոտնում՝ գինի, Քաղ-քողաշտում՝ բամբակ, Անբերդում՝ ցորեն, կտսուատ), մինչդեռ եկեղեցական-ծխական արարողությունների, հոգևոր սպասարկության դիմաց բնակչությու-նից առնվելիք հասերը սահմանվում են զրամական միավորներով՝ դահեկան-

ներով: Վերջիններն արձանագրության շարադրանքում հիշատակվում են երկու անգամ՝ նախ Քաղբոդաշտ թեմի պտղիի շափր որոշելուց հետո՝ 7—8-րդ տողերում՝ լերեցն .Ա. դահեկան յիւրո և ի կնոչէ, .Գ. դահեկան հողադրամ: Ջեռնադրել .Գ., ապա բնագրի վերջում, անեծքի բանաձևից առաջ, 11—12-րդ տողերում՝ ի պսակի .Գ. դահեկան, հուլադրամ, կնֆադրամ, տնաւահնէլ:

Առաջին հատվածում երկբայելի են՝ լերեցն .Ա. դահեկան յիւրո և ի կնոչէ և հատկապես՝ ձեռնադրել .Գ. կապակցությունները: Արդարև, ինչպե՞ս հասկանալ՝ լերեցն .Ա. դահեկան յիւրո և ի կնոչէ նախադասությունը. երեքր կամ քահանան իր և կնոջ կողմից մեկ դահեկան է հատկացնելու ո՞ւմ, ինչի՞ համար: Մյուս կողմից, ի՞նչ է նշանակում ձեռնադրել .Գ. [դահեկան], որ անշուշտ, պետք է հասկանալ՝ ձեռնադրելիս, ձեռնադրելու ժամանակ Գ (4) դահեկան, բայց ո՞վ է տալու կամ ո՞ւմ այդ շորս դահեկանը և ինչի՞ դիմաց: Հայկական վիճագրերում պահպանված այլ վկայություններից պարզվում է, որ լերեցն .Ա. դահեկան յիւրո և ի կնոչէ [տացի] օրինականացումը պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ Անբերդի եպիսկոպոսական աթոռին ենթակա թեմերի քահանաներից աթոռի օգտին որոշակի դրամական հասույթ է սահմանվում, այս դեպքում մեկ (Ա) դահեկան, ըստ երևույթին նրանց աղատելով տվյալ հրամանագրով որոշված հիմնական հասույթի՝ պտղիի վճարումներից: Անիի Առաքելոց եկեղեցու XIII դարի երկու արձանագրություններում մայրաքաղաքի հոգևոր առաջնորդները վերացնում են զհաբկ ֆահանաից ֆաղաֆադեաց կամ ազատեցաֆ զամենայն ֆաղաֆիս զերիցակնոջ մուսաֆ: Ուրեմն Անիի երեցները կսւմ քահանաները պտղիի փոխարեն դրամական հարկ են վճարել եպիսկոպոսական աթոռին և տվյալ արտոնագրով նրանք ազատվում են այդ վճարումներից:

Ինչ վերաբերում է հաջորդ՝ .Գ. դահեկան հողադրամ կապակցությանը, ապա հավանական է մտածել, որ այստեղ 3 դահեկան հողադրամը կամ գերեզմանօրհնների վարձը սահմանվում է քահանաների, նրանց հարազատների ննջեցյալների թաղումը ստանալու համար, ինչպես որ արձանագրության շարանակության մեջ նույն գումարի հողադրամը որոշվում է նաև մյուս գավառների շարքային բնակիչների թաղման համար:

Ավելի անորոշ է բնագրի նույն հատվածի վերջին սահմանման՝ ձեռնադրել .Գ. [դահեկան] իմաստը: Ամբողջ կապակցությունից ակնհայտ է, որ այս հասույթը ևս նախորդ .Ա. դահեկանի և .Գ. դահեկան հողադրամի նման վերաբերում է Անբերդի աթոռին ենթակա քահանաներին, ըստ այսմ կարելի է մակաբերել, որ նրանց ձեռնադրելիս (ձեռնադրել բայաձևը ձեռնադրել դերբայի բացառականն է, կազմված տեղական խոսվածքների օրինաչափություններով, հին գրական հայերենում օրինաչափ կլինե՞ր՝ ի ձեռնադրելու) հատկացվել է շորս (դահեկան): Սակայն սույն սեղմ կապակցությունից այնքան էլ պարզ չէ, թե ո՞վ և ո՞ւմ է վճարելու այդ գումարը, ուստի մնում է նրա բովանդակությունը որոշել այլ աղբյուրների տվյալներով: Խնդրի պարզաբանմանը զգալի նպաստ է բերում Աղվանքի Վաչագան թագավորի կանոնակոն սահմանադրությունը՝ հաստատված Աղվանի նշանավոր ժողովում, որտեղ մեր հարցին առնչվող համապատասխան հոդվածը ձևակերպված է. «Քահա-

4. «Գիվան Վայ վիճագրության», պրակ Ա, կազմեց Հ. Պրեկի, Երևան, 1963, էջ 17, 18:

նայ և սարկաւագ յորժամ ձեռնադրեն Դ դրամ քահանային և Բ սարկաւագին տացին»⁵։

Այստեղից պարզվում է, որ գերադաս հոգևոր մարմինների կողմից եկեղեցու սպասավորներ ձեռնադրելիս տվյալ բնակավայրի համայնքը, հոտը ձեռնադրվողին պարտավոր է միանվագ տալ՝ ըստ Աղվենի ժողովի օրինականացման շորս դրամ, իսկ ըստ Անբերդի 1026 թ. հրամանագրի՝ շորս [դահկան]։ Ինչպես նկատվում է, Անբերդի բնագրում ձեռնադրել է .Դ.-ից հետո չի նշված, թե Դ-ն ինչ դրամական միավոր է արտահայտում, մենք ենթադրաբար վերականգնել ենք դա՛նեկան, քանի որ ամբողջ արձանագրության մեջ մյուս դրամական միավորները միայն դահկաններ են։ Սակայն հնարավոր է նույն, որ այստեղ նշված միավորը լինի դրամ, ինչպես Աղվենի ժողովի սահմանումներում է։ Բոլոր դեպքերում, թե՛ Վահրամ Պահլավունու հրամանագրում, և թե՛ Վաչագան թագավորի կանոնական սահմանադրության 2-րդ հոդվածում նույն կարգն է սահմանվում՝ ձեռնադրվող քահանային տվյալ համայնքի կողմից որոշակի դրամական հասույթ սահմանելու մասին։

Պահլավունու քննվող վավերագրի հիմնական բովանդակությունը, ինչպես ասվեց, նոր հաստատված եպիսկոպոսական աթոռին տրվելիք եկեղեցական հիմնական հասի՝ պտղիի կամ տասանորդի սահմանումն է, որ օրենրի պարտավորեցնող ուժ է ստանում այդ հրամանագրով։ Ահա Անբերդի աթոռին ենթակա շորս գավառների առանձին տներից հավաքվելիք պտղիի՝ բնամթերքի չափերը. սահմանեցի պտուղ նիգի տունն .Բ. կապին ցորեան, յԱրագածունէ յէգին .Բ. փաւցի, ի Քաղփողաշտի բաբակն .Ժ. լիւռ, յԱնբերդի պտուղ ի տունն .Դ. կապին ցորեան, .Ա. կտաւահատ։

Եկեղեցական պտուղ կամ պտղի հասույթը սահմանելու և նրա չափերը որոշելու մասին հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է Սահակ կաթողիկոսի «Դիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ եւ պտղոցն ժողովրդականաց ընծայելոց ի տան աստուծոյ» հանրահայտ կանոններում։ Այստեղ որոշվում, օրինականացվում են հավատացյալներից եկեղեցու սպասավորների օգտին հարկադրաբար գանձվելիք հասույթները, ըստ որում անասնապահության արդյունքները, տվյալ դեպքում մորթվող անասունների մասերը, թվարկվում են հականե անվանե, իսկ հողադործության բնամթերքները՝ մոտավոր ճշտությամբ, ամբողջ բերքի տասանորդի չափով, ըստ այսմ պտղիի այս մասը նույնանում է տասանորդի հետ։ Ահա ամբողջ պտղիի կամ տասանորդի քանակը ըստ Սահակ կաթողիկոսի հիշյալ կանոնի. «Հասքն ձեր եղիցին ի պատարագաց կաշի եւ աջոյ երիանդամ եւ ճրագու, դմակ եւ սիրտ եւ լերդաբոյթ եւ երիկամունքն ճարպովին ի կողից եւ ի խոտցաց մասն. լեզուն եւ աջոյ ունկն, շրթունքն հոտոտելեօքն, աջոյ ակն եւ ամենայն խորհրդական մասունքն։ Իսկ ի կալոյ եւ ի հնձանէ եւ յայլոց արմտեաց՝ տասանորդս հանցեն իւրաքանչիւր։ Ոք ձեզ, յաղագս մաքրելոյ ամենայն ուրդեանցն եւ աճման ամենայնի պատճառ լինելոյ»⁶։

Ավանդաբար Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող (այսպէս կտրգեցաւ ի

⁵ «Նովոսիսե կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1912, էջ 98։

⁶ «Կանոնագիրք Հայոց», Բ, աշխատասիրության մ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 234—235։

սրբույն Գրիգորէ⁷⁾ պտուղ հարկի կամ եկեղեցական տասանորդի սույն օրինականացումը գրեթե անփոփոխ կիրառություն է ունեցել նաև հետագայում, որը և օրինական նորմի ուժ է ստացել Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքի «Վասն պտղոց քահանայից ի ժողովրդոց» հատուկ հոդվածում. ձևակերպումը բառացի առնված է Ս. Գրքի համապատասխան հատվածից. «Եւ այս են իրաւունք քահանայիցն ի ժողովրդենէն, որք ղենուցուն ղենլիս եթէ արջառ իցէ և եթէ ոչխար տացէ քահանային զաջոյ երին, և զծնոտն և զխախացոցն: Եւ զպտուղս ցորենոյ, և զգինոյ, և զհիւզոյ և զպտուղս կտրոցաց խաշանց քոց տացես նմա»⁸⁾:

Եկեղեցական պտղի կամ տասանորդ հարկի չափերն ավելի որոշակի ներկայացված են Մովսէս Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկում ավանդված մի այլ վավերագրում՝ Աղվենի ժողովի գրեթե նույն ժամանակներում հաստատած կանոնական սահմանադրության ' հոդվածում, որն աներկբա հավաստում է պտղի կամ տասանորդ հարկի վիճակը բովանդակ հայ իրականության մեջ վկայված ժամանակաշրջանում. «Պտուղ ի ժողովրդոց երիցուն՝ կարգ այս լիցի. թուանիկն Դ գրիւ ցորեան եւ Զ գրիւ դարի եւ ԺԶ փաս քաղցու. եւ որ տառապեալն իցէ՝ հացիդ զկէսն տացէ եւ գինի որչափ եւ կարող իցէ, իսկ որոյ վար եւ այդի չէ՝ մի առցեն: Եւ ոյր ոչխար է՝ ի տանէ ոչխար մի և Գ դժաթ բուրդ եւ մի պանիր. եւ ոյր ձիք ի տան իցեն՝ մի յովանակ եւ ոյր պախրէք իցեն՝ որթ մի»⁹⁾:

Պտղի չափերը սահմանող հետագա դարերի վավերագրերից առավել նշանակալիցը Ստ. Օրբելյանի «Պատմության» վերջում ղետեղված «Սիւնեաց երկոտասան գաւառաց հարկ եկեղեցւոյ» ընդարձակ հարկացուցակն է, որտեղ ըստ գավառների ներկայացվում են Տաթևի վանքին հարկատու 680 գյուղերը՝ նրանց դիմաց նշանակված 5, 6, 7, 8, 10, 12, 15, 17, 18, 20, 24, 26, 30, 50 թվերով: Քանի որ եկեղեցական հիմնական հասը՝ պտղին արտացոլող այս հարկացուցակն առավել ժամանակամերձ է Վահրամ Պահլավունու քննությանը ենթակա հրամանագրի հետ և կարող է նպաստել նրանում արտացոլված պլուրիի վիճակը ստուգապես որոշելուն, հարկ ենք համարում ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ նրա բովանդակությանը՝ մեջ բերելով միայն նոր դիտարկումները:

Պատմագիտական գրականության մեջ արդեն հավաստիորեն հաստատված է, որ ա. Օրբելյանի սույն հարկացուցակը կազմվել է X դարից ոչ ուշ, քանի որ նրանում Սյունիքի գյուղերը և նրանց սահմանները ներկայացված են այդ ժամանակների դրությամբ՝ ըստ հին սահմանին, բ. Տաթևի վանքին

7 Նույն տեղում. էջ 236:

8 Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ խ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 345: Գիրք Աստուածաշունչը, Վենետիկ, 1560, էջ 172:

9 Մովսէս Կաղանկատվացի, Պատմութիւն, էջ 99. «Կանոնագիրք Հայոց», Բ. էջ 94: Պտղի մասին Աղվենի ժողովի այս սահմանումը գրեթե նույնությամբ վկայված է նաև «Կանոնք երրորդ Բարսղի Կեսարու հայրապետի» կանոնախմբի ԻԶ հոդվածում, Բարսեղի Հէ (77) հոդվածից բաղկացած սույն կանոնախմբը արտագրված է Մատենադարանի 1636 թ. ընդօրինակված N 3706 ձեռագրում (էջ 209—214) և ոչ մի չափով չի արտացոլվել վերջերս նրատարակված «Կանոնագիրք Հայոց» երկհատորյակում: Բարսեղի կանոնների N 3706 ձեռագրի գրիչը դրանց մասին ծանոթագրել է. «Նորին կանոնք Բարսղի Կեսարու հայրապետին արարեալ գլոխք Հէ, դոր ոչ կայր ի բուն օրինակին, յետոյ գտեալ այլում օրինակի և աստեղաք ի կարգի» (էջ 209ա): Պտղին որոշող հիշյալ աղբյուրների առնչությունների քննությունը դուրս է մեր նպատակներից և արժանի հատուկ ուսումնասիրության:

հարկատու 680 գյուղերի դիմաց նշանակված թվերը դրամական միավորներ են՝ դրամ-դահեկաններ: Մինչև վերջերս ենթադրական այս իրողությունը առաջինը համոզիչ ապացույցեց պրոֆ. Ս. Հակոբյանը՝ Օրբելյանի երկի մի քանի ձեռագրերում նկատելով դուղերի դիմաց նշանակված թվագրերի հետ նաև դահեկան, դրամ նշումներ՝ մի դեպքում (Նորիք գյուղ)՝ ԺԲ (12) դահեկան, մյուսում (Սուրբ Գևորգ գյուղ)՝ Բ դահեկան և Ը դրամ¹⁰, մի բան, որ չէին դիտել Օրբելյանի «Պատմություն» հրատարակիչները և հարկացուցակով զբաղվող գիտնականները: Հիմք ընդունելով Նորիք և Ս. Գևորգ գյուղերի հարկաչափի դրամական արտահայտությունը, ինչպես նաև հարկացուցակի ու ժամանակների մի քանի ձեռագրերում նրան լսողված խորագիրը՝ «Սինեաց երկոտասան դաւառաց վանքի պտուղն, այոինքն Տաթևու», Ս. Հակոբյանն այն համոզմանն է հանգում, որ «Տաթևի վանքին հարկատու բոլոր գյուղերը վանքին հարկերը վճարել են դրամ-դահեկաններով»՝ «Հետևաբար, վանքին հարկատու գյուղերը Ստ. Օրբելյանի էսոխայում ինչպես արբունական, այնպես էլ վանական հարկերը վճարում էին դրամով»¹¹: Գրեթե նույն փաստարկներով այս տեսությունը հաստատում է Գ. Գրիգորյանը՝ Սյունիքի վանական կալվածատիրության մասին իր մենագրության մեջ. «Սյունյաց վանական տնտեսություններում, ինչպես նաև տասանորդի հավաքման պրակտիկայում X դարում գերազանցապես արտահայտվում էր դրամական ռենտան»¹²:

Ստ. Օրբելյանի երկում զետեղված հարկացուցակի և վկայված ժամանակաշրջանում Սյունիքում եկեղեցական պտղի կամ տասանորդ հասույթի չափերի ու գանձման եղանակների քննությունը առանձին հետազոտության նյութ է, որը դուրս է սույն հոդվածի սահմաններից: Այստեղ Վահրամ Պահլավունու խնդրո առարկա հրամանագրի մեկնաբանության առնչությամբ հարկ ենք համարում ներկայացնել մի քանի նկատառումներ, որ դիտել ենք հարցի ուսումնասիրության ընթացքում:

1. Հարկացուցակում գյուղերի դիմաց նշանակված թվերը դրամական միավորներ՝ դրամ-դահեկաններ արտահայտելը, ինչպես նաև «Սինեաց երկոտասան դաւառաց հարկ եկեղեցույց» և այս կարգի մյուս խորագրերը բավարար հիմքեր չեն տալիս անվերապահորեն հավաստելու, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերը եկեղեցական հիմնական հարկը՝ պտղին վճարել են առավելապես կամ միայն դրամով: Վերևում մեջ բերված մատենագրական վկայություններում, նաև հետագա դարերի վավերագրերում պտղին կամ եկեղեցական տասանորդը ամենուրեք սահմանվում է ահասնապահության ու հողագործության արդյունքների ձևով, և մեզ հայտնի չէ որևէ աղբյուր, որտեղ այդ հասույթը արտահայտվեր դրամով: Այս իրողությունը լավագույնս հաստատում է Սյունիքում գործած, Գլաձորի համալսարանի ակադեմիկոս րաբունապետ Եսայի Նչեցու վկայությունը, որ «նահասկանալի պատճառով դուրս է մնացել Օրբելյանի հարկացուցակով ու պտղի չափերով զբաղվող գիտնականների տեսադաշտից: Եղեկիելի մարզարեւելյան մեկնու-

10 Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, Ա, Երևան, 1957, էջ 390:

11 Նույն տեղում, էջ 389—390:

12 Գ. Գ. Գրիգորյան, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX—XIII դդ., Երևան, 1973, էջ 196:

թյան մեջ նշեցին բոլոր դեպքերում քաջանաներին արվելիք պտղին յաճախում է ելնելով հնուց ի վեր հայկական միջավայրում, նաև Սյունիքում հիրառվող կանոններից, Ս. Գրքի՝ աշխարհիկ իշխանավորներին տրվելիք հասույթի մասին ընդհանուր ու մշտնջապատ օրինականացումները փոխարինելով տեղական, հավանաբար այդ ժամանակներում կենդանի ու գործող բրոշումներով: Ահա դրանցից մեկը. «Հասն, որք ի քաջանայսն տան ի գրուէ ցորենոյն ի վեցէն զմինն, ի քոռէն ի վեցէն զմին արդուն: Ձէթ որ տան պտուղ քաջանայիցն քսեստ մի, որ լինի ի սափորէն ի տասնէն մինն»¹³: Ակներե է, որ նշեցին ներկայացնում է քաջանաներին տրվելիք պտղին միայն բնամթերքով, համենայն դեպս ոչ մի ակնարկ չկաւ այդ հասույթը դրամով վճարելու մասին:

2. Քիչ հավանական է, որ միջին դարերի բնատնտեսության պայմաններում Սյունիքի բնակչությունը հնարավորություն ունենար եկեղեցական հարկերը, որ առկա տվյալներից, հատկապես պտղի մեջ մտնող բնամթերքներէ քանակից դատելով, բավականին պատկառելի են եղել (ամբողջ բերրի մոտ 1/10), վճարել դրամ-դահեկաններով, այն էլ այն դեպքում, երբ նույն հարկատուները արքունի կամ իշխանական հարկերն ու տուրքերը պարտավորված էին վճարել միայն դրամով: Իբրև այդ շրջանում դրամական շրջանառության ընդարձակման փաստեր վկայակոչված միջնադարի նվիրատուների գրամական ընծաների վանքերին կամ մեծարժեք զնումները ոչ մի չափով չեն ծառայում այդ վարկածին, քանի որ բոլոր այդպիսի դեպքերում խոսքը վերաբերում է միայն ու միայն առանձին մեծատուն կամ ունեոր անհատներին, իսկ ամբողջ բնակչությունը, բնականաբար, այդպիսի գրամական նվերների կամ մեծագին զնումների, ուրեմն նաև պտղին դրամով վճարելու հնարավորությունից զուրկ էր:

Հավաստելով միջնադարյան Հայաստանում դրամական շրջանառության ընդարձակման իրողությունը, ինչպես նաև ավատական հասարակության զարգացման տարբեր աստիճաններում ունեցած տարբեր ձևերի կիրառությունները, պրոֆ. Բ. Առաքելյանը իրավամբ նշում է, որ միջնադարում, այնուամենայնիվ, «գերակշռել է արդյունքներով ունեւան, որը դրամականի խոխվել էր առավելապես քաղաքներում, իսկ գյուղերում մնում էր տիրապետող»¹⁴:

3. Հարկացուցակում գյուղերի դիմաց նշանակված քվական միավորները՝ դրամ-դահեկանները չեն կարող ներկայացնել բնակչությանից հավաքվող ամբողջ պտղի-տասանորդը, քանի որ դրանք նույնիսկ վկայված ժամանակաշրջանի դրամի արժեքնի պայմաններում շատ չնչին գումար են արտահայտում, և հաղիվ թե Սյունիքի գյուղերն այդքան աննշան տասանորդ վճարեին Տաթևի վանքին: Արդարև, հարկացուցակում արտացոլված 680 բնակավայրերը, ըստ նրանց դիմաց նշված թիվ-դահեկանների, հետևյալ պատկերն են ներկայացնում.

¹³ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. N° 3120, էջ 199ր:

¹⁴ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., Բ, Երևան, 1964, էջ 206:

Թիվ-դահեկաններ	Էյուլերի ընկեր	Թիվ-դահեկաններ գումարը
5	5	25
6	155	930
7	54	378
8	93	744
10	130	1300
12	193	2316
15	26	390
17	2	34
20	16	320
2,8 դահ., 18, 24, 26, 30, 50 մեկական գյուղ՝ 6 150 դահ. 8 դր.		
Ը ն դ ա մ ե ն ը 680 5587 դահ. 8 դրամ		

Այսպիսով, զանց առնելով նվազագույն և առավելագույն հարկաշափերը, ամբողջ հարկացուցակի դրամ-դահեկանների միջինը կարելի է համարել մոտ 10 դահեկան: Եթե անգամ ընդունենք, որ այստեղ հիշատակված դրամական միավորները ոսկի դահեկաններ են, դարձյալ միջին մեծության հարկատու գյուղի վճարելիք 10 դահեկան պտղին շատ աննշան է այն արժեքների համեմատությամբ, որ վկայված են տվյալ ժամանակաշրջանում: Ինչպես պարզել է Թ. Ավդալբեգյանը, միջին դարերում մեկ պատարագի միջին գինը կազմել է 20—25 դահեկան¹⁵: Մի՞թե ծաթեի վանքին հարկատու միջին մեծության մի ամբողջ գյուղ եկեղեցական տասանորդ է վճարել միայն մեկ պատարագի կես գնի չափով: Հենց Վահրամ Պաշլավունու սույն հրամանագրով, որ ինչպես նշել ենք ժամանակամերձ է Օրբելյանի հարկացուցակին, ննջեցյալի հողատիրանը, այսինքն գերեզմանօրհնեֆի գինը սահմանվում է 3 դահեկան նույն գինն է որոշված նաև տնօրհնեֆի, պսակի և կնունֆի (կնֆադրամ) հոգևոր սպասարկության համար: Հասկանալի է, որ մի գյուղից հավաքվող պտղին իր արժեքով չէր կարող համապատասխանել 3—4 տնօրհնեֆի, գերեզմանօրհնեֆի նրա կնֆադրամի:

4. Վերևում շարադրված նկատումները առաջադրում են մի բնականոն հարց. եթե հարկացուցակի թվական միավորները՝ ոսկի դահեկանները չեն ներկայացնում եկեղեցական ամբողջ պտղին կամ տասանորդը, այդ դեպքում ի՞նչ են արտահայտում դրանք, կամ ո՞ր հարկն է արտացոլված ցուցակում: Մեր համոզմամբ հարկացուցակի թվական միավոր-դահեկանները պտղի կամ տասանորդ եկեղեցական հասի այն մասն են, որ հավատացյալ համայնքները պետք է վճարեին դրամով: Արդարև, վերը վկայակոչված Սահակ կաթողիկոսի «Գիր աւանդութեան» կանոններում առաջին անգամ սահմանվում են ոչ միայն բնամթերքով առնվելիք պտղին կամ տասանորդը, այլ նաև դրամական հասի որոշ դրամար, որ բնամթերքի հետ պետք է վճարեին ծխերը: Ահա Սահակի կանոնների այդ հատվածը. «Եւ հասք ի ձէնջ ի սեղան Տեառն եղիցի դրամ Այամենայն տանց ձերոց եւ նուիրեալքն ի ձէնջ»¹⁶: Ուրեմն դեռ Գրիգոր Լուսավորչի սահմանած այս կանոններով (կարգեցաւ ի սրբոյն Գրիգորէ) պտղին կամ տա-

¹⁵ Թ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 321:

¹⁶ «Կանոնագիրք Հայոց», Բ, էջ 235—236:

սաննորդը բաղկանում էր ինչպես անասնապահական ու հողագործության մը-
թերքներից, այնպես էլ դրամական հասից, որը որոշված էր մեկ դրամ կամ
արծաթ դահեկան յուրաքանչյուր տնից կամ ծխից: Այսպիսով, Ստ. Օրբելյանի
երկին կցված հարկացուցակի գրամական միավորները արտահայտում են
պտղի միայն մի փոքր մասը՝ դրամականը: Բնավերելով հասը այդ ցուցակում
չի արտացոլված: Դրան լավագույն ապացույց է նաև հարկացուցակի՝ 1735 թ.
ձեռագրում ավանդված խորագիրը, հատկապես նրա երկրորդ մասը, որը վրի-
պել է ուսումնասիրողների ուշադրությունից. «Սինեաց երկոտասան գաւառաց
վանքի պտուղն, այսինքն Տաթևու վեց հազար եօթն հարիւր ոսկի է: Բող ըզ-
հոգեբաժինն, և աթոռահակն, և այլն նոյնպէս»¹⁷: Այս վերնագրից պարզվում
է, որ՝ ա. Սյունիքի 12 գավառների Տաթևի վանքի պտուղը կազմում է 6700
ոսկի¹⁸, այսինքն ոսկի դահեկան, որ այս շրջանում արծաթ դահեկանի կամ
դրամի հետ ունեցել է 1:10 հարաբերություն¹⁹, բ. Պտղիկ սույն ցուցակում ար-
տացույցված է միայն եկեղեցական հարկի մի մասը, բանի որ 6700 դահեկան
ընդհանուր գումարից դուրս են մնացել հոգնաժողովը, արքունակ և այլ հասեր
(քող ըզհոգեբաժինն. և արքունակն, և այլն նոյնպէս): Եթե հոգեբաժինն և
այլ նոյնպէս-ը դեռ կարելի է հասկանալ եկեղեցական սպասարկության հա-
մար գանձվելիք հասույթի իմաստով (Պահլավունու հրամանագրում՝ ի պսակի,
հողադրամ, կնիադրամ, տնօրհնէք), ապա արքունակ-ը ակնհայտորեն վերա-
բերում է եպիսկոպոսական աթոռին տրվող պտղին, որ բոլոր աղբյուրների
տվյալներով, բոլոր ժամանակներում մասհանվում էր միայն բնամթերքով:

Անբերդի քննության ենթակա արձանագրությունը ևս ակներևաբար վկա-
յում է, որ Ստ. Օրբելյանի հարկացուցակի ստեղծման ժամանակներում Վահ-
րամ Պահլավունու նոր հիմնադրած եպիսկոպոսական աթոռի հիմնական հասը
կամ պտղին արտահայտված էր միայն հողագործության բնամթերքով (ցորեն,
գինի, բամբակ, կտավատ), մինչդեռ դրամական վճարումները իրագործվում
էին եկեղեցական արարողությունների, հոգևոր ծառայությունների դիմաց:
Եթե պտղի դանձման այս կարգը գործում էր կենտրոնական Հայաստանում,
դրամական շրջանառության ընդարձակման, վաճառաշահ քաղաքների, ավան-
ների բարգավաճման, առևտրական բանուկ ճանապարհների, կարավանատը-
ների ու շուկաների գոյության պայմաններում, ապա միանգամայն ակներև է,
որ փակ բնատնտեսությամբ զբաղվող, քիչ թե շատ նշանակալից քաղաքներ ու
ավաններ չունեցող Սյունիքում հազիվ թե հնարավոր լիներ գյուղական բնակ-
չությունից եկեղեցական հարկերը գանձել միայն դրամով:

Իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավունու 1026 թ. Անբերդի արձանագրու-
թյան մեկնաբանության հետ կապված վերջին հարցը նորահաստատ եպիսկո-
պոսական թեմի օգտին աթոռին ենթակա տներից հավաքվելիք պտղի կամ
տասանորդի քանակի որոշումն է, որ կարևոր նշանակություն ունի միջնադար-
յան Հայաստանի եկեղեցական հիմնական հարկի և այլ հասույթների վիճակը
պարզելու առումով: Արդ, երկրագործության արդյունքների ի՞նչ քանակու-
թյուն են վճարելու աթոռին ենթակա շորս գավառների ծխերը ըստ Պահլավու-
նու սույն հրամանագրի: Պտղի չափերը ստույգ որոշելու համար անհրաժեշտ

17 Նշառագրի անվ. Մատենադարան, ձեռ. N 3409, էջ 104:

18 Այսինքն մոտավորապես այնքան, որքան տալիս է Օրբելյանի հարկացուցակը՝ 6587
դահեկան 8 դրամ:

19 Թ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 312:

է պարզել այդ վավերագրերում վկայված չափակշռային մի քանի միավորների իրական մեծությունը տվյալ ժամանակաշրջանում, նրանց հարաբերությունները արդի համապատասխանությունների հետ:

1. Լիտր—Այս ծանրության միավորով հրամանագրում սահմանվում է Քաղնդաշտ (=Վաղարշապատ) վիճակի բամբակի պտղին՝ ի Քաղնդաշտի բաբակն .ժ. Լիտր: Վկայված ժամանակաշրջանի համար լիտրի կշռորդը որոշված է 320 կամ 408 գ., ավելի ուշ, սելջուկյան տիրապետության տարիներին լիտրը ունեցել է նաև 832 գ. կշռորդ, որի կիրառությունը քննվող վավերագրում բացառվում է: Անբերդի արձանագրության մեջ, մեր համոզմամբ, խոսքը արաբական կամ իրաքյան լիտրի մասին է, որը լայն գործածություն է ունեցել իսլիմական երկրներում և այժմյան կշռաչափով հավասար է եղել 408 գրամի, կամ մոտավորապես ուսական ֆունտին²⁰: Այստեղից, ըստ Պաշավունու օրինականացման Քաղքոդաշտ գավառի յուրաքանչյուր տունը կամ ծուխը պարտավոր էր Արագածոտնի եպիսկոպոսական աթոռին իբրև պտղի կամ տախանուղ վճարել՝ $10 (\text{ժ}) \times 0,408 = 4,08$ կգ բամբակ:

2. Կապին—Այս չափակշռային միավորը բաղմաթիվ հիշատակություններ ունի միջնադարի հայ մատենագրական աղբյուրներում, առավելապես վիճական բնագրերում: Հիմնական նշանակությունն ըստ այդ վկայությունների՝ ընդեղենների չափ, որտեղից՝ հետնաբար նաև՝ տվյալ չափով առաժառակավող հաբկ, տուրֆ, կամ՝ այդ չափով սերմացու բոնող հողատաբանություն²¹:

Տերմինի հավանական ստուգաբանությունը տալիս են Հյուբշմանը և Աճառյանը, ըստ այդմ կապի՞ծ ծագում է պհլ. kapič կամ պրս. kavič արմատից, որի հետ նույնը պետք է համարել հնագույն ուրարտական սեպագրերում վկայված kapi—ընդեղենների անուրոշ կշռորդով չափը²²: Կապինի կշռորդը միջնադարի աղբյուրներով որոշված է գրիվի կամ մոգի $\frac{1}{10}$, ըստ այդմ՝ $8,976:10=0,898$ կգ կամ՝ $9,872:10=0,987$ կգ, մի խոսքով՝ մոտավորապես մեկ կգ²³, Սակայն կապինի այս կշռորդը, որ գուցե համապատասխանում է ուրարտական սեպագրերի kapi-ի մեծությանը, քանի որ այստեղ հացահատիկի շտեմարանների տարողությունը որոշվում է կապինի մեծ թվերով՝ 10.000, 107.100, 18.400, 15.300 և այլն²⁴, ոչ մի ձևով չի կարող համաձայնել հայկական միջնադարյան աղբյուրների, հենց քննության առարկա հրամանագրի վկայությունների հետ: Արդարև, Պաշավունու հրամանագրում նիգ և Անբերդ գավառների պտղին սահմանվում է յուրաքանչյուր ծխից համապատասխանաբար՝ Բ (2) և Դ (4) կապին ցորեն, այսինքն՝ մոտ 2 կամ 4 կգ, որ անտարակույս շատ աննշան քանակություն է, և ոչ մի դեպքում չի կարող ամբողջ ծխի հողագործական արդյունքների տալանուրդին հավասարվել: Կապինի կշռաչափի և նրա վիճագրական վկայությունների քննությանը նվիրված հատուկ ուսումնասիրության մեջ վիճագրագետ Ս. Բարխուդարյանը նույնպես գտնում է, որ միջին դարերի վիճագրերում արտացոլված կապինի կշռորդը չի կարող

20 Հ. Մանանդյան, Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930, էջ 39—31:

21 Հ. Մ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Բ, էջ 525:

22 Г. А. Меликшвили, Урартские клинообразные надписи (УКН), М., 1960, էջ 399:

23 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 90:

24 Г. А. Меликшвили, УКН, № № 135, 139, 162, 163.

լինել գրիվի կամ մոգի $\frac{1}{10}$, սակայն գիտնականը իր ձեռքի տակ եղած տրվ. չափերով դժվարանում է որոշել այդ կշռաչափի իրական մեծությունը վկայված ժամանակաշրջանում²⁵: Հայկական չափագիտության մասնագետ Ռ. Վարդանյանն իր անտիպ ուսումնասիրության մեջ պարզել է, որ միջնադարի աղբյուրներում տարբեր կիրառություններով վկայված կապիմ չափակշռային միավորը, որ համապատասխանել է օտար աղբյուրների փոփոխ կապիմին, ունեցել է ոչ միայն գրիվի $\frac{1}{10}$, այլ նաև գրիվին կամ մոդին հավասար կշռորդ, այսինքն համապատասխանել է արդի կշռաչափով 8,976 կգ կամ 9,872 կգ: Ռ. Վարդանյանի որոշած կապիմի այս կշռորդները լիովին համապատասխանում են հայկական վիմագրերում, նաև Անբերդի սույն հրամանագրում արտացոլված հիշատակություններին, ըստ այդմ կարելի է մակաբերել, որ տվյալ վավերագրով նիգ գավառի պողոտայում սահմանվում է յուրաքանչյուր տնից՝ $2 \times 8,976 = 17,972$ կգ, կամ՝ $2 \times 9,872 = 19,744$ կգ ցորեն, Անբերդինը՝ $4 \times 8,976 = 35,97$ կգ կամ՝ $4 \times 9,872 = 39,888$ կգ ցորեն և 8,976 կգ կամ 9,872 կգ կտավատ:

3. Փաստ հեղուկաչափի միավորը հայագիտությանը հայտնի է դեռ դասական մատենագրությունից: Հնագույն վկայությունները պահպանվել են Մովսես Կաղանկատվացու և Անանիա Շիրակացու երկերում: «Աղվանից պատմության» մեջ արտացոլված Աղվենի ժողովի սահմանումների՝ քահանաներին հասանելիք պաղի չափը որոշող հոդվածում ասված է. «Պտուղը ի ժողովրդեն է երիցուն՝ կարգն այս լիցի. թուանիկն՝ Դ գրի ցորեան 2 գրի գարի և Ժ2 փաս քաղցուն»²⁶: Նույն բառը Շիրակացու «Ծաղագս հարցման և լուծման» երկի ԺԴ հարցման մեջ հիշատակված է հետևյալ կապակցություններում. «Եւ զմնացեսուն յայլ աման հանին և էր փաս յիսուն և չորք», «էր գինին փաս հարիւր եւ քսան և վեց»²⁷: Շիրակացու «Խրախճականքում» փաս կարդացվում է 2 խրախճականի հետևյալ հատվածում. «Ասասջիր ցրնկերն քո մինչ վաճառես գինի փաս 4 և տաս զհինգն յերկու դրամս», «Ասասջիր զլ միաձեռն երեք փաս դրամ մի և զլ միաձեռն Բ փասս դրամ մի»²⁸:

Փաս տերմինի այս հնագույն հիշատակությունների մեկնություններում բառիս ստուգաբանությունը և նրա արտասանյալ հեղուկաչափի որոշումը չի հանդիպում: Հետազոտողները ստույգ նշել են այդ չափի առկայությունը, առանց պարզելու նրա ծագումը կամ մեծությունը: Հր. Աճառյանը հետևելով ՆՇԲ-ին (Բ, էջ 935), փաս բառի վկայություններից մի քանիսը առանց բավարար հիմքի ուղղում է փաս (կարող էր առաջանալ բառասկզբի փ, ֆ զխազիր տառաձևվերի շփոթումից) և սրա համար կանխադրում պահ. «Կառ. պրոտ. հաճ. մի տեսակ մեծ ու տափակ բաժակ նախաձե, սակայն տարողությունն անորոշ»²⁹: Այս մեկնությունն այնքան էլ հավանական չէ թեկուզ այն պատճառով, որ բառիս բոլոր մատենագրական հիշատակություններում հստակ կարդացվում է ոչ թե փաս կամ րաս, այլ միայն փաս, և տվյալ ուղղումը ոչ մի չափով չի արդա-

25 Ն. Բարխուդարյան, Մի քանի դիսոդոթություններ նրանի կաթողիկե եկեղեցու արձանագրությունների վերաբերյալ, 2002 ՔԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1947, № 5, էջ 77—78:

26 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 99:

27 Н. А. О р б е л и, Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 516:

28 «Անանիա Շիրակացու Մատենագիտություն», Երևան, 1944, էջ 234:

29 Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, 2, էջ 1404:

րացվում: Ճիշտ է, Կաղանկատվացու երկի ուշ շրջանի մի քանի գրչագրերում Աղվենի ժողովի սահմանումների վրասը ջնջված և վերևում այլ թանաքով զրբված է լիս կամ րաս, սակայն, ինչպես պարզել են «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», այլև Աղվենի ժողովի կանոնների քննական բնագրեր կազմողները, ուղղումը կատարված է գրիչների կողմից վրաս բառը չհասկանալու և ժողովրդական ստուգաբանությամբ ընկալելու պատճառով, ըստ այդմ ուղղումը պարզ է բնագրական հիմքից³⁰: Բացի դրանից, վրաս հեղուկաչափի բոլոր վիճագրական վկայություններում ևս անհրկբա կարդացվում է միայն վրաս կամ վրասգի (<վրաս գինի):

Բացի Անբերդի սույն արձանագրից, վրասը իբրև հեղուկաչափ միավոր փորագրված է նաև Վայոց ձորի ն. Ուլզյուր գյուղատեղի Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատին 908 (1308) թ. «Ես՝ Թամթա խաթունս տվի Աստուածածնիս ի: փասգի բաժակի ի Մճուկածորո, իմ յետ եւ իմ որդիքն տան անխափան»³¹: Մեր այս վերծանությունից ականերէ է, որ նվիրատուն Մճուկածորում գտնվող այգու բերքից 1 (30) վրասգի (<վրաս գինի) է հատկացրել վանքին՝ իբրև բաժակ (կամ բաժակի)՝ պատարագի ժամանակ հաղորդության գինի, օգտագործելու համար: Ուրեմն բաժակ բառը տվյալ իրադրության մեջ չպետք է հեղուկաչափի միավոր կամ անոթ համարել, ինչպես կարծում են այս բնագիրը վերծանողները, այլ եկեղեցական-ծիսական տերմին՝ հավատացյալներին բաժանվող գինի:

Փասգի տերմինի մյուս հիշատակությունը Աշտարակում է, Կարմրավոր հնագույն եկեղեցու պարսպի հարավային մուտքի բարավորին փորագրված 1325 թ. շինաբարական-նվիրատվական արձանագրում, որը նույնպես համարյա անծանոթ է գիտությանը, ուստի մեջ ենք բերում ամբողջությամբ, մեր վերծանությամբ. «Կամաւ ամենայկալին աստուծոյ եւ ողորմութեամբ պարոն Աղբուղային եւ Սիթի խաթունին, ես՝ Ասնաւորս եւ Ղուտալչաքս միաբանեցաւ Սուրբ Աստուածածնիս եւ շինեցաք զպարիսպս, զշրջամաղն եւ զդուրն յիշատակ մեզ եւ զաւակի մեր Զաքարի: Եւ ևս ի տարենն Ի (Թ) փասգի, ի Թամիրայ յայգոյն: Ով որ զայգին ուտէ, բաժակ տա...» և այլն³²: Ինչպես ականերէ է, քննվող բառի վիճագրական բոլոր վկայություններում հստակ փորագրված է ոչ թե վրաս, այլ վրասգի, ըստ որում առանց կցագրության կամ հապավման նշան-պատվի, այսինքն տվյալ տառաշարքում կրճատ գրությունը բացառվում է: Հավանական է մտածել, որ վկայված ժամանակաշրջանում (X—XIII դդ.) վրաս հեղուկաչափի միավորը հիմնականում կիրառվել է քաղցուի կամ գինու քանակը որոշելու համար, ուստի և վրաս գինի ազատ կապակցությունը երկար գործածվելով, դարձել է կայուն՝ վրասգինի, որից էլ վերջին վանկի սղումով

30 Մ' ո վ ս ե ս Կ աղ ա ն կ ա տ վ ա ջ ի, էջ 99: «Կանոնագիրք Հայոց», Բ, էջ 94:

31 Բնագրի նախորդ հրատարակությունները խիստ պակասավոր են: Ս. Բարխուդարյանի առավել ամբողջական վերծանությունը նույնպես պատկերացում չի տալիս նվիրագրի բովանդակության մասին, քանի որ այնտեղ խնդրո առարկա վրաս տերմինը չի վերականգնվել, և ամբողջ արձանագրությունն անհասկանալի է. ես՝ Թամրա խաթունս տվի Աստուածածնիս ի: բաժակ ի Մճուկածորո... («Գինի», III, էջ 35):

32 Բնագիրն զգալի այլընթերցումներով և առանց վրասգի տառաշարքի վերականգնման հրատարակված է՝ Հ. Շ ա հ խ ա թ ու ն յ ա ն ջ, Ստորագրություն կաթուղիկե էջմիածնի և հինգ զավառացն Արարատա, Բ, 1842, էջ 88: «Վիճական տարեգիր», էջ 152:

կամ հապլոլոգիայի օրենքով՝ փասգի (հմմտ. տավար արած = տավարած, աշխարհահայացք = աշխարհայացք և այլն):

Կարևոր է պարզել, թե փաս կամ փասգի հեղուկաչափը ինչ մեծություն է ունեցել գոնե վկայված ժամանակներում: Ուսումնասիրողներն այս հարցին չեն անդրադարձել, քանի որ, ինչպես ասվեց, տերմինի վիճաբանական հիշատակություններն անհայտ են եղել հայագիտությանը, իսկ Կաղանկատվացու և Շիրակացու մատենագրություններն էլ բավարար հիմքեր չեն տվել նրա ծավալաչափը որոշելու համար: Խնդիրը պարզաբանելուն մեծ նպաստ է բերում փաս բառի մի նոր մատենագրական վկայություն, որը հնարավորություն է տալիս ստուգապես սահմանելու տվյալ հեղուկաչափի առնչությունները այլ, հայտնի միավորների հետ և ըստ այդմ՝ նրա իրական մեծությունը: Փաս կարդացվում է Եսայի Նչեցու «Մեկնութիւն մարգարէին Եզեկիէլի» մեզ ծանոթ աշխատության այն մասում, որտեղ Ս. Գրքի տարբեր չափակշռային միավորները արտահայտվում են հայկական միջավայրում, նաև Սյունիքում կիրառվող տեղական համապատասխանություններով: Մասնավորապես աշխարհիկ իշխանավորներին ու եկեղեցու սպասավորներին մասհանվող պտղի չափերը որոշող հատվածի՝ ձեթին վերաբերող պարբերությունը Եսայի Նչեցին թարգմանել ու մեկնաբանել է. «Եւ հրաման ձիթոյ քսեստ մի իւղոյ տասներորդ սափորն, զի տասն քսեստն է սափոր մի», «Չէթ որ տան պտուղ քահանայից քսեստ մի, որ լինի ի սափորէն, որ է փաս մի, ի տասնէն մինն»³:

Այստեղից Եսայի Նչեցին ձեթի ծավալաչափի փաս տեղական միավորը հավասարեցնում է սավորի հետ և նրանց մեծությունը համարում 10 քսեստ: Եվ քանի որ այլ աղբյուրներից հայտնի է քսեստի մոտավոր միջին կշռորդը՝ 0,532 կգ (տարբերակներ՝ 0,544, 0,539, 0,652 կգ), ուրեմն հայկական փասի կամ նրան հավասար սավորի կշռորդը կլինի՝ $0,532 \times 10 = 5,32$ կգ (կամ 5,44, 5,89, 6,52 կգ). Դառնալով Վահրամ Պահլավունու հրամանագրում փաս-ով արտահայտված արդյունքներին, կարելի է ստույգ որոշել Արագածոտն գավառի յուրաքանչյուր այգուց եպիսկոպոսական աթոռին իբրև պտղի տրվելիք գինու կամ քաղցուի քանակը՝ Բ (2) փասգի, փաս գինի— $2 \times 5,32$ կգ = 10,62 կգ (կամ՝ 10,88, 11,78, 13,04 կգ):

Այսպիսով, Անբերդում Պահլավունու թողած 1026 թ. արձանագրությամբ սահմանված են նոր հաստատված եպիսկոպոսական աթոռի օգտին գանձվելիք պտղի կամ տասանորդի՝ հողագործության հետևյալ արդյունքները՝

1. Նիգ գավառի յուրաքանչյուր տնից կամ ծխից 2 կապիճ $\times 8,976 = 17,952$ կգ կամ՝ $2 \times 9,872 = 19,744$ կգ ցորեն:
2. Արագածոտն գավառի յուրաքանչյուր այգուց 2 փաս $\times 0,532 = 10,62$ կգ կամ՝ 10,88 կամ՝ 11,78 կգ գինի:
3. Քաղբոդաշտ (Վաղարշապատ) գավառի յուրաքանչյուր տնից 10 (ժ) լիտր $\times 0,408$ կգ = 4,08 կգ բամբակ:
4. Անբերդ գավառի յուրաքանչյուր տնից 4 կապիճ $\times 8,976 = 35,9$ կգ ցորեն և 1 կապիճ = 8,976 կգ կտավատ:

³³ Եւրոպայի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 3120, էջ 199ր:

Ինչպես ակաների է, Պահլավունու սույն օրինականացման մեջ արտահայտված են միայն եկեղեցական պտղիի կամ տառաճորդի հողագործության արդյունքները, պետք է կարծել, որ Անբերդի աթոռին ենթակա ծխերը վճարել են նաև պտղիի՝ անասնապահության մթերքներով հասույթը, որը սահմանված էր դեռ Սահակ կաթողիկոսի կանոններով, բայց չի արտացոլված քննության անարկա արձանագրության մեջ:

АНБЕРДСКАЯ НАДПИСЬ ВАГРАМА ПАХЛАВУНИ 1026 г.
И ЦЕРКОВНАЯ ДЕСЯТИНА В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ

С. А. АВАКЯН

(Резюме)

Выдающийся государственный и общественный деятель и полководец Багратидской Армении Ваграм Пахлавун, завершив в 1026 г. постройку Анбердского храма, высек на его тимпане пространный вердикт о размерах церковных податей в пользу вновь созданного епископата. Несмотря на удовлетворительную сохранность надписи и ее исключительную важность для исследования налоговой системы средневековой Армении, специалисты по сей день не располагают достоверно установленным текстом и более или менее полной интерпретацией вердикта Ваграма Пахлавун.

Исследовав надпись на месте и на эстампаже, мы предлагаем более идентичное чтение, восстановление и интерпретацию текста указа, а также этимологию засвидетельствованных в нем новых налоговых и метрических терминов. В результате становится возможным достоверно определить размеры основного церковного налога — десятины — и других податей, собиравшихся у населения четырех приходов Анбердской епархии в X—XI вв.